

Tot de dood ons scheidt?

De relatie tussen hechting aan de overleden partner, laatste rustplaatsbezoek en ervaren emoties bij ouderen.

Lydia Dalhuisen, 3053695

Cornelia, J.L. Domenie, 3086488

Masterthesis Klinische en Gezondheidspsychologie 2008 -2009

6 juli 2009

Begeleider: Dhr. Dr. Henk A.W. Schut

Abstract

Objective: Aim of this study was to explore the possibility that romantic attachment after the death of a partner continues as a form of symbolic attachment in older adults. Symbolic attachment was measured by means of the former attachment to the deceased spouse, the frequency of visiting the last resting place and the emotions experienced at the last resting place. Additionally the motives for visiting the last resting place were investigated. **Method:** The research group of 40 Dutch participants age 65 and older, who lost their life time partner and who were able to visit the last resting place completed the Dutch translation of the Experiences in Close Relationships Questionnaire revised (ECR-R) and the Dutch Depression Adjective Checklist (VROPSOM). To explore the motives for visiting the last resting place a new questionnaire was developed. This 'Motieven voor het Bezoeken van de Laatste Rustplaats' (MBLR) questionnaire was also filled out by the participants. **Results:** Results for visiting the last resting place showed that there was a marginally significant positive relationship with anxious attachment, anxious-avoidant attachment was marginally negatively related to visiting the last resting place and there was no relationship between avoidant attachment and visiting. Opposite to what was expected, this study did not show a relationship between attachment to the deceased partner and emotions experienced while visiting the last resting place. The most frequently reported motives for visiting the last resting place were maintaining the emotional bond and inspecting the site.

Conclusion: There seems to be some relationship between attachment style to the deceased partner and frequency of visiting the last resting place. No evidence has been found that attachment to the deceased partner influences the emotions one experiences while visiting the last resting place. Further research is needed to explore if romantic attachment after the death of a partner actually continues as a form of symbolic attachment in older adults.

Keywords: bereavement, attachment, symbolic attachment, last resting place, elderly emotions.

Inhoud

Titelpagina	pp. 1
Abstract	pp. 1
Inleiding	pp. 3-10
Methode	pp. 11-15
Resultaten	pp. 16-22
Discussie	pp. 23-26
Referentielijst	pp. 27-30

Inleiding

Begraafplaatsen zijn niet weg te denken uit onze westerse cultuur en ze worden veelvuldig door nabestaanden bezocht (Bachelor, 2004). Het is echter opmerkelijk dat er nauwelijks onderzoek is verricht naar het fenomeen van het bezoeken van de laatste rustplaats van een overledene. Want waarom bezoeken mensen de plaats waar het stoffelijk overschot van een dierbare zich bevindt? Wat is er aantrekkelijk aan deze plek? En waarom gaan anderen juist niet?

Philip Bachelor is een van de weinige onderzoekers die verschillende studies heeft uitgevoerd naar het fenomeen grafbezoek. In zijn boek *Sorrow & Solace: The social world of the cemetery* (2004) brengt hij de resultaten van zijn jarenlange onderzoekservaring samen met informatie uit diepte-interviews afgenomen bij mensen die te maken hebben gehad met het verlies van een dierbare. Door middel van deze informatie tracht hij de sociale wereld van de Westerse begraafplaats in kaart te brengen, en de veranderingen die zij in de loop van de tijd heeft ondergaan.

Bachelor stelt dat er oneindig veel redenen bestaan om de laatste rustplaats van een overledene te bezoeken. In zijn boek geeft hij een impressie van de meest voorkomende redenen. Zo kan het bezoek voortkomen uit verplichting; men voelt zich verplicht tegenover de overledene, de familie, zichzelf of tegenover de verwachtingen van anderen. Er kan eveneens sprake zijn van een religieuze plicht. Een andere reden voor het bezoeken van de laatste rustplaats is het in stand houden van de emotionele band die men heeft met de overledene. Men praat tegen de overledene, verzorgt de laatste rustplaats en laat cadeautjes en dergelijke achter. Deze twee motieven samen resulteren vooral in bezoeken op speciale dagen, bijvoorbeeld verjaardagen of andere jubilea. Een ander veelvoorkomend motief wat Bachelor noemt, is het zoeken van verlichting van de emoties die men ervaart. Het bezoeken van de laatste rustplaats kan verschillende therapeutische effecten hebben, omdat het gezien kan worden als een middel dat bijdraagt aan een persoonlijke verliesverwerking. Het bezoeken van de begraafplaats kan ook dienen als een verlichting van schuld. Men kan zich schuldig voelen als men te weinig gaat en het bezoeken van de laatste rustplaats kan aldus deze schuldgevoelens verlichten.

Verder is er nog een aantal andere motieven te noemen; men kan iemand vergezellen of men kan gaan met als doel het grafmonument te inspecteren. Ook kan

het voorkomen dat men gaat omdat men verder niets anders te doen heeft of simpelweg uit gewoonte (Bachelor, 2004).

Er zijn ook motieven om de laatste rustplaats juist niet te bezoeken. Het kan zijn dat het stoffelijk overschot zich niet op een laatste rustplaats bevindt, doordat er bijvoorbeeld geen stoffelijke resten teruggevonden zijn. Het kan ook zijn dat het voor mensen onmogelijk is om toegang te krijgen tot de laatste rustplaats, bijvoorbeeld door de afstand tot de begraafplaats of doordat men lichamelijke beperkingen heeft. Er kan eveneens sprake zijn van onderdrukking van rouw, men bezoekt het graf dan niet om zodoende negatieve emoties met betrekking tot het verlies uit te laten blijven. Een ander motief om de laatste rustplaats niet te bezoeken kan gevonden worden in religieuze restricties. Zo stelt het Jodendom bijvoorbeeld als regel dat het graf in de eerste dertig dagen na het overlijden niet bezocht mag worden. Verder kan het zo zijn dat men het nut van grafbezoek niet inziet (Bachelor, 2004).

Zoals uit de hoofdtitel van Bachelors boek, *Sorrow and Solace*, al blijkt, gaat het bezoeken van de rustplaats gepaard met uiteenlopende emoties. Verdriet (*sorrow*) en verlichting (*solace*) vormen de meest voorkomende emoties die men ervaart bij het bezoeken van de laatste rustplaats van de overledene. Daarnaast concludeert Bachelor dat er nog zes andere, veelvoorkomende emoties aan te wijzen zijn, namelijk gevoelens van schuld, respect, verlies, eenzaamheid, angst en woede. Hierbij dient uiteraard wel te worden opgemerkt dat verliesverwerking in hoge mate een uniek individueel proces is, en dat bovengenoemde indeling van emoties dan ook niet als uniform en altijd voorkomend moeten worden opgevat (Bachelor, 2004).

Hoewel Bachelors onderzoek veelomvattend is, en zijn studies - in de vorm van persoonlijke diepte-interviews - methodologisch uniek zijn te noemen, vallen er ook hiaten in zijn werk. Zo is het hoogst opmerkelijk dat Bachelor het enerzijds theoretische gedeelte van zijn boek, waarin hij ondermeer de belangrijkste rouwtheorieën bespreekt, niet koppelt aan het tweede gedeelte van zijn boek, waarin hij het rouwproces beschrijft van personen die zich daadwerkelijk in een rouwproces bevinden. De theoretische kennis wordt derhalve niet geïntegreerd in de alledaagse praktijk. Zo maakt Bachelor onder andere geen koppeling tussen de hechtingstheorie en het bezoeken van de begraafplaats. Dit is opvallend aangezien hechting een belangrijke factor is in het rouwproces en een determinant van het verloop van dit proces (Mikulincer & Shaver, 2008; Stroebe, 2002).

In het huidige onderzoek wordt voortgebouwd op het onderzoek van Bachelor

(2004), en wordt met name gekeken naar de rol van hechting. Meer specifiek richt het huidige onderzoek zich op de vraag hoe de manier van hechting aan de overleden partner samenhangt met de motieven voor en emoties die men ervaart bij het bezoeken van diens laatste rustplaats.

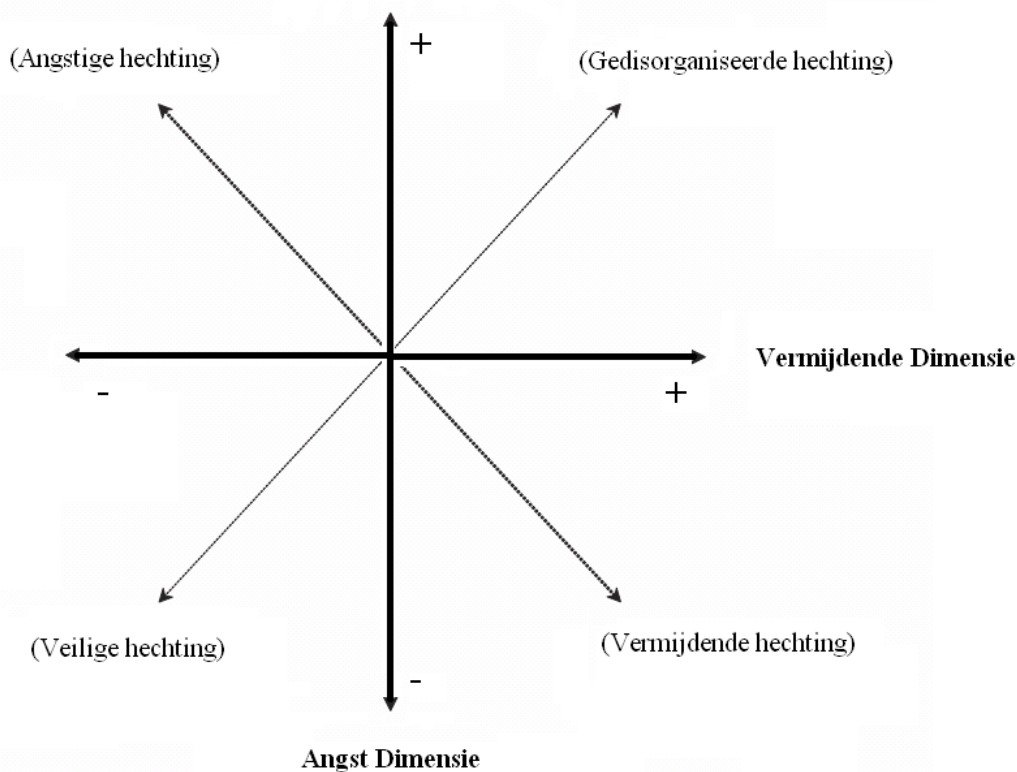
Bowlby stelt in zijn hechtingstheorie dat kinderen een aangeboren psychobiologisch systeem hebben, dat hen motiveert om in moeilijke tijden steun te zoeken bij belangrijke personen, de zogenaamde hechtingsfiguren (Mikulincer, 2008; Mikulincer & Shaver, 2008; Shaver, & Mikulincer, 2005). Het doel hiervan is een totstandkoming of een instandhouding van gevoelens van veiligheid en bescherming. Dit systeem wordt dan ook automatisch geactiveerd in het geval er een mogelijke of reële dreiging ervaren wordt. Men richt zich dan tot een hechtingsfiguur, of tot de interne representatie van zo'n figuur, totdat een staat van veiligheid en bescherming is gewaarborgd (Shaver & Mikulincer, 2005). Dit hechtingssysteem blijft gedurende iemands hele leven actief (Shaver & Mikulincer, 2005).

In zijn onderzoek toonde Bowlby aan dat er belangrijke individuele verschillen bestaan met betrekking tot de wijze waarop een individu zich hecht aan personen (Shaver & Mikulincer, 2005). Ainsworth beschreef vier verschillende hechtingsstijlen (Parkes, 2001). De eerste hiervan noemde zij veilige hechting. Deze manier van hechting wordt gekenmerkt door het gevoel dat de wereld over het algemeen een veilige plaats is en dat hechtingsfiguren beschikbaar zijn in tijden van nood. Een tweede (angstige) hechtingsstijl kenmerkt zich door een continu steun en aandacht zoeken van de hechtingsfiguren. Volgens Bowlby is hierbij sprake van hyperactivatie van het hechtingssysteem. De derde hechtingsstijl komt voort uit deactivatie van het hechtingssysteem (vermijdende hechting). Deze hechtingsstijl uit zich in het vermijden van potentiële bedreigingen en het afstand houden van anderen. De laatste hechtingsstijl tenslotte is de gedesorganiseerde hechting. Hierbij is er sprake van verschillende, gedesorganiseerde gedragingen wanneer men gescheiden is van de hechtingsfiguur (Mikulincer, 2008; Shaver & Mikulincer, 2005; Parkes, 2001).

Voortbouwend op deze indeling in vier afzonderlijke hechtingsstijlen, is uit verschillende onderzoeken gebleken dat de hechtingsstijl die men hanteert beter geconceptualiseerd kan worden als de positie die men inneemt op een tweedimensioneel model, aangezien dimensies meer ruimte laten voor individuele variatie (Bartholomew & Horowitz, 1991; Fraley & Bonanno, 2004; Shaver & Mikulincer, 2005). Dit model gaat niet uit van een categorische indeling, maar richt zich op twee

orthogonale dimensies, namelijk een vermijdende en een angstige dimensie (Shaver & Mikulincer, 2005). De vermijdende dimensie wordt vooral gekenmerkt door een wantrouwen in relaties, het streven naar autonomie, het bewaren van emotionele afstand tot hechtingsfiguren en gebruik maken van deactiverende strategieën met betrekking tot het hechtingssysteem (Mikulincer, & Shaver, 2008). De angstige dimensie daarentegen kenmerkt zich door de overtuiging dat hechtingsfiguren niet aanwezig zullen zijn in tijden van nood en maakt dan ook vooral gebruik van hyperactiverende strategieën van het hechtingssysteem. (Shaver & Mikulincer, 2005). Indien men op beide dimensies hoog scoort is men angstig-vermijdend. Wanneer men dit hechtingspatroon laat zien, vermijdt men uit angst voor afwijzing en kwetsing door de hechtingsfiguur. Dit hechtingspatroon onderscheidt zich van het vermijdende patroon, doordat mensen die enkel vermijden dit doen vanuit een oogpunt van zelfstandigheid en vertrouwen op zichzelf, terwijl bij het angstig-vermijdende hechtingspatroon men puur vermijdt uit angst voor afwijzing van hechtingsfiguren (Bartholomew, 1990; Bartholomew & Horowitz, 1991). Dit hechtingspatroon is dan ook geassocieerd met de meest ernstige psychische problematiek (Mikulincer, 2008). In het geval dat men op beide dimensies laag scoort, wordt gesteld dat men veilig gehecht is. Deze personen hebben het vertrouwen dat hechtingsfiguren beschikbaar zullen zijn in tijden van nood en schromen niet om intieme relaties aan te gaan (Shaver & Mikulincer, 2005). In het dimensionele model van hechting zijn de eerdergenoemde vier categorische hechtingsstijlen terug te vinden (Fraley & Bonanno, 2004). Zie Figuur 1 voor een schematische weergave.

Deze hechtingspatronen zijn ook terug te vinden in de relaties die men in de volwassenheid aangaat (Fraley & Bonanno, 2004; Fraley & Shaver, 2000; Mikulincer, Dolev & Shaver, 2004). Volgens Bowlby zijn romantische relaties de belangrijkste hechting die men aangaat in de volwassenheid (Mikulincer, & Shaver, 2008). De hechtingstheorie speelt een belangrijke rol bij de band die men heeft met de romantische partner (Feeney, 1999). In deze relatievorm is er dus eveneens sprake van een hechtingspatroon gebaseerd op de dimensies angst en vermijding (Fraley & Shaver, 2000). Toegespitst op romantische hechting houdt de angstdimensie de mate in waarin iemand zich zorgen maakt dat een ander er niet zal zijn wanneer men hem/haar nodig heeft.

Figuur 1

Het twee-dimensionele model van individuele verschillen in hechting, naar Fraley & Bonanno (2004).

De vermijdingsdimensie gaat in op de mate waarin men de ander niet vertrouwt en er naar streeft om onafhankelijk en emotioneel op afstand te blijven (Mikulincer, Dolev & Shaver, 2004; Wijngaard-de Meij, Stroebe, Schut, Stroebe, Van der Heijden & Dijkstra, 2007).

Uit het voorgaande blijkt dat mensen onderling kunnen verschillen in hun hechting aan de partner. Deze verschillen in hechtingspatroon zijn van invloed op de manier waarop men emoties ervaart en hoe men met emoties omgaat (Mikulincer, 2005; Mikulincer & Shaver, 2008). Wanneer de levenspartner komt te overlijden, vergt dat vanzelfsprekend reorganisatie.

Men moet het overlijden accepteren, weer participeren in het dagelijks leven en nieuwe verbintenissen aangaan. Tevens is het vasthouden van een symbolische hechting aan de partner belangrijk (Mikulincer & Shaver, 2008; Stroebe, 2002).

Wanneer het in theorie mogelijk is om de nabijheid tot de hechtingsfiguur weer te

herstellen, kan men de primaire hechtingsstrategie van ‘nabijheid zoeken’ gebruiken. In geval van een overlijden is fysieke nabijheid tot de overledene echter onmogelijk en moet men voor het bereiken van reorganisatie terugvallen op andere, zo genaamde secundaire hechtingsstrategieën.

Meer specifiek zijn bij reorganisatie de secundaire strategieën hyperactivatie en deactivatie betrokken (Mikulincer & Shaver, 2008). Bij hyperactivatie van het hechtingssysteem heeft men een positieve attitude ten opzichte van nabijheid zoeken en is men hier dan ook voortdurend mee bezig (Mikulincer, 2005; Mikulincer & Shaver, 2008). Deactiverende strategieën zijn gericht op het vermijden van emotionele betrokkenheid en het afstand houden van anderen (Mikulincer, 2005; Mikulincer & Shaver, 2008). Voor een goede reorganisatie is er een oscillatie tussen deze twee strategieën nodig. Dit komt overeen met het dual-process model van Stroebe, Schut, & Stroebe (2005) waarin gesteld wordt dat het voor een goede coping nodig is te oscilleren tussen een verlies-oriëntatie en een restoratie-oriëntatie.

Wanneer men blijft hangen in één strategie en er geen voldoende oscillatie optreedt, kan dit het rouwproces compliceren. ‘Chronische rouw’ is het gevolg van hyperactivatie van het hechtingssysteem en ‘afwezigheid van bewuste rouw’ is een consequentie van een overmatig gebruik van deactiverende strategieën (Mikulincer & Shaver, 2008).

Van belang voor het huidige onderzoek is het feit dat de secundaire strategieën die men hanteert samenhangen met de hechtingsstijl die men heeft (Mikulincer, 2005; Mikulincer & Shaver, 2008). Mensen met een angstige hechtingspatroon maken vooral gebruik van hyperactiverende strategieën, terwijl hoog vermijdende mensen vooral deactiverende strategieën hanteren (Mikulincer, 2005; Mikulincer & Shaver, 2008; Stroebe, 2002). De hechtingsstijl die men heeft met betrekking tot de partner bepaalt dus in grote mate hoe men op het verlies van de partner reageert (Field, Nichols, Horowitz, & Holen, 1999; Stroebe, 2002; Vanderwerker, Jacobs, Parkes & Pigerson, 2006; Waskowic & Chartier, 2003; Wayment & Vierthaler, 2002; Wijngaard-de Meij, Stroebe, Schut, Stroebe, Bout, van den, Heijden, van der & Dijkstra, 2007). Onveilig gehechte personen vertonen meer negatieve fysieke en psychische gevolgen op het verlies van een hechtingsfiguur dan veilig gehechte personen (Fraley & Shaver, 1999) aangezien veilig gehechte personen goed kunnen oscilleren tussen de verschillende secundaire hechtingsstrategieën (Stroebe, 2002). Angstig gehechte personen hebben sterke rouwreacties en vaker symptomen van

depressie terwijl vermijdende hechting geassocieerd is met meer somatische symptomen (Mikulincer, 2008; Wayment & Vierthaler, 2002). Angstig-vermijdend gehechte individuen vertonen de sterkste rouwreactie (Mikulincer, 2008).

Uit het voorgaande blijkt dat voor het verwerken van een verlies reorganisatie nodig is en dat de hechtingsstijl die men heeft mede van invloed is op het bereiken van deze reorganisatie. Een belangrijk onderdeel van reorganisatie is onder meer het vasthouden van een symbolische hechting aan de overledene (Mikulincer & Shaver, 2008; Stroebe, 2002). Deze symbolische hechting is kwalitatief van dezelfde aard als de hechting die men had aan de overledene voor het overlijden. (Fraley & Shaver, 1999). In de praktijk uit deze symbolische hechting zich in verschillende gedragingen, zoals praten met de overledene, het bewaren van zaken van de overledene en door het bezoeken van de laatste rustplaats van de overledene (Fraley & Shaver, 1999).

Het doel van het huidige onderzoek is nagaan of het hechtingspatroon aan de overleden partner na de dood van een partner blijft voortbestaan in eenzelfde vorm van symbolische hechting. Hierbij wordt gekeken naar de motieven voor het bezoek van de laatste rustplaats en de persoonlijke emoties die men hierbij ervaart.

De volgende relaties worden verwacht:

1) Mensen met een vermijdend hechtingspatroon, zullen minder vaak de laatste rustplaats bezoeken dan veilig gehechte personen, aangezien zij de neiging hebben te vermijden en te ontkennen en deactiverende strategieën te hanteren. Verwacht wordt dat wanneer ze toch gaan, ze hierbij minder emoties ervaren dan veilig gehechte individuen.

2) Mensen die een angstig hechtingspatroon vertonen, zullen vaker de laatste rustplaats bezoeken dan veilig gehechte personen, aangezien zij vasthouden aan de (i.c. disfunctionele) secundaire strategie van nabijheid zoeken van de overledene. Verwacht wordt dat ze sterkere emoties ervaren dan veilig gehechte individuen.

3) Van mensen die hoog scoren op beide dimensies (angstig vermijgend) wordt verwacht dat ze het minst vaak de laatste rustplaats zullen bezoeken, aangezien men vermijdt uit angst voor negatieve emoties. Verwacht wordt dat er binnen deze groep sprake zal zijn van meer psychologische problemen dan bij mensen die vermijden óf angstig zijn, aangezien men niet enkel vermijdt, maar dit doet uit angst. Verwacht wordt dus dat er een negatief geladen interactie zal zijn tussen de twee dimensies. Veilig gehechte personen vormen het spiegelbeeld van deze hypothese.

4) Verwacht wordt dat mensen die de laatste rustplaats niet bezoeken, hoger zullen scoren op de vermijdende dimensie dan mensen die de laatste rustplaats wel bezoeken.

Methode

Procedure

Werving

Om participanten te werven zijn de directies van 50 zorginstellingen voor ouderen per brief benaderd. Deze zorginstellingen zijn aselectief geselecteerd uit de Gouden Gids van de provincie Utrecht; iedere vijfde instelling is aangeschreven met een totaal van vijftig zorginstellingen. Gekozen is om alleen de provincie Utrecht te nemen, om zodoende een homogene groep te hebben wat betreft leefomgeving.

In een brief aan de directie werd het doel en de procedure van het onderzoek uiteengezet en werd een verzoek tot medewerking gedaan. Binnen twee weken zijn de benaderde zorginstellingen telefonisch gecontacteerd met de vraag of men wilde participeren in het onderzoek. Indien men dit wilde werd afgesproken hoe en wanneer de dataverzameling zou plaatsvinden. De bewoners van desbetreffende zorginstellingen kregen veelal een brief in de bus met daarbij een antwoordstrook. Indien ze wilden participeren leverden ze deze strook in bij de receptie. Ook zijn er bewoners persoonlijk benaderd met de vraag of men wilde deelnemen.

Om aan de studie mee te kunnen doen, dienen participanten te voldoen aan de volgende inclusiecriteria: Ze moeten 65 jaar of ouder zijn. Ze moeten hun partner hebben verloren. Ze moeten de mogelijkheid hebben om de laatste rustplaats van de overleden partner te bezoeken. En in verband met het niveau van het testmateriaal moet er sprake zijn van enige mate van cognitief functioneren.

Respons

Uiteindelijk wilden 4 zorginstellingen meewerken aan het onderzoek. Er is een respons van 8.0 %. Deze lage respons kan verklaard worden door het feit dat men de bewoners van de instelling wil beschermen. Dit werd veelvuldig als reden aangegeven om niet deel te nemen. Ook waren er veel zorginstellingen die aangaven dat het cognitief niveau van de bewoners onvoldoende was voor participatie. Verder waren er directies die aangaven niet deel te willen nemen wegens andere redenen, waaronder het feit dat men met een verhuizing zat of bezig was met een fusie. Van de participerende zorginstellingen zijn 385 bewoners benaderd. In totaal wilden 24 mensen deelnemen aan het onderzoek. De respons is 6.2 %. Redenen voor non-respons zijn niet allen duidelijk, aangezien enkel de mensen die wel deel wilden

nemen de antwoordstrook hebben ingevuld.

Gezien deze lage respons zijn er aanvullende wervingsmethoden toegepast om toch een representatieve groep participanten te verkrijgen. Zo zijn mensen benaderd via bejaardenontmoetingscentra, via oproepen op het internet, via vrijwilligers en middels wervingsbrieven.

Uitvoering onderzoek

Allereerst is bij de participanten die aangaven mee te willen werken de selectievragenlijst afgenomen. Wanneer bleek dat men geschikt was voor het onderzoek is vervolgens het doel van het onderzoek en de procedure aan de participant uitgelegd. Hierna is gevraagd om toestemming en werd het informed consentformulier ondertekend.

Vervolgens is begonnen met het daadwerkelijke onderzoek. Allereerst is gevraagd naar demografische gegevens. Vervolgens is mondeling met behulp van antwoordkaarten de MBLG vragenlijst afgenomen. Er is gekozen om deze vragenlijst mondeling af te nemen gezien de hoge leeftijd van de participanten. Zo kunnen fouten door leesproblemen voorkomen worden en is het voor de proefleider duidelijk wanneer participant iets niet helemaal kan volgen. Vervolgens is de VROPSOM mondeling afgenomen. Ook de ECR-R is mondeling afgenomen, met behulp van een antwoordkaart met de 7-puntsschaal erop weergegeven. Tenslotte is het onderzoek afgesloten met een korte debriefing.

Participanten

Totaal zijn er 44 participanten in de studie opgenomen, waarvan 33 vrouwen en 11 mannen. De leeftijd van de proefpersonen lag tussen de 65 en 94 jaar, met een gemiddelde van 82.27 jaar en een standaarddeviatie van 7.25. Het grootste deel van de participanten heeft kinderen (n=37, 84,1%) en kleinkinderen (n=35, 79.5%), een kleiner deel van de deelnemers heeft eveneens achterkleinkinderen (n=16, 36.4%). De meerderheid van de participanten (n=26, 59,1%) heeft een gemiddeld inkomensniveau. 32 personen hangen een religie aan, voornamelijk het christendom (n=28). Van de 44 participanten geloven 20 mensen in een leven na de dood en 10 personen twijfelen hierover. Indien men hierin gelooft wordt het leven na de dood als positief gezien. Vrijwel alle participanten zijn van autochtone afkomst, evenals hun ouders.

Achtergrondvariabelen met betrekking tot het verlies

Gemiddeld is het ruim 9 jaar geleden dat men de partner heeft verloren (SD 8.78). De meest voorkomende doodsoorzaak is ziekte (81.8 %). 54,5 % van de overleden partners is gecremeerd en 43,2 % is begraven. De overige 2,3 % is beschikbaar gesteld aan de wetenschap. Men was gemiddeld ruim 45 jaar samen (SD 11.98). De relatie met de overleden partner wordt door de meeste participanten als goed tot zeer goed beschreven (93,2 %). Het overgrote deel van de participanten (95.5 %) is na het overlijden van hun partner geen nieuwe romantische relatie meer aangegaan.

Instrumenten

Demografische en biografische gegevens

Er werd een vragenlijst afgenomen naar de demografische en biografische gegevens van de participant. Verwacht wordt dat deze gegevens een eigen invloed hebben op het bezoeken van de laatste rustplaats. Door hiernaar te vragen kan er voor deze demografische en biografische gegevens gecontroleerd worden.

Romantische hechting

Voor het meten van de romantische hechting aan de overleden partner is er een Nederlandse vertaling van de Experiences in Close Relationships Questionnaire revised (ECR-R) afgenomen (Fraley, Waller, & Brennan, 2000). Deze vragenlijst meet individuele verschillen in hechting op de twee dimensies angst en vermijding en bestaat uit 2 schalen, een angstschaal en een vermijdingsschaal. De ECR-R bestaat uit 36 items, 18 items per dimensie. Voor het huidige onderzoek zijn de items in de verleden tijd gezet. De items worden beantwoord op een 7-puntsschaal, lopend van zeer mee oneens tot zeer mee eens.

Er is gekozen voor afname van de ECR-R, aangezien deze vragenlijst rekening houdt met een dimensioneel hechtingsbegrip. Verder is de betrouwbaarheid van de twee ECR-R schalen hoog, met een Cronbachs alfa van .87 voor de angstschaal en een Cronbachs alfa van .86 voor de vermijdingsschaal (Sibley & Liu, 2004).

Motieven voor het bezoeken van de laatste rustplaats

De motieven voor het bezoeken van de laatste rustplaats zijn gemeten met een specifiek ten behoeve van dit onderzoek opgestelde vragenlijst, namelijk de

‘Motieven voor het Bezoeken van de Laatste Rustplaats’ (MBLR) vragenlijst. Voor het opstellen van deze vragenlijst is het onderzoek van Bachelor (2004) als leidraad gebruikt. Aangezien zijn onderzoek onder meer ingaat op de motieven die men voor grafbezoek kan hebben. De in zijn studie voorkomende motieven zijn in de MBLR vragenlijst opgenomen.

De MBLR vragenlijst bestaat uit een algemeen deel A, waarin gevraagd wordt naar achtergrondgegevens met betrekking tot de relatie tot de partner en diens overlijden. Verder is er een specifiek deel B waarin men gevraagd wordt aan te geven in hoeverre de meest voorkomende motieven van Bachelors onderzoek gelden, te weten: ‘verplichting’, ‘de emotionele band in stand houden’, ‘verlichting’, ‘gewoonte’, ‘iemand vergezellen’, ‘het inspecteren van de laatste rustplaats’ en ‘niets anders te doen hebben’. Vervolgens is er ruimte voor additionele motieven en wordt gevraagd de motieven te ordenen in een top 3 met op 1 het meest belangrijke motief.

Emoties bij het bezoeken van de laatste rustplaats

Voor het meten van de emoties die men ervaart bij het bezoeken van de laatste rustplaats wordt gebruik gemaakt van ‘Van Rooijens Opsomming van Opgewektheid en Somberheid’ (VROPSOM) (Van Rooijen, 1977). Dit is de Nederlandse bewerking van de Depression Adjective Checklist van Lubin (1965). Deze vragenlijst meet de gemoedstoestand en bevat 34 woorden die stemmingen of gevoelens weergeven, zoals ‘vrolijk’ en ‘droefgeestig’. Per woord wordt mondeling aan de participant gevraagd of men dit gevoel ervaart bij het bezoeken van de laatste rustplaats. De respondent kan hierop ‘ja’ of ‘nee’ antwoorden. Bij 22 items gaat het om onplezierige gevoelens, de ‘dysforieschaal’. 12 woorden drukken prettige gevoelens uit, de ‘euforieschaal’. Naast deze twee schalen is er ook een totaalscore. Deze bestaat uit de som van het aantal onplezierige woorden met de som van het aantal niet-ervaren prettige woorden. Hoe hoger deze totaalscore, hoe negatiever de ervaren emoties bij het bezoeken van de laatste rustplaats.

Er is gekozen om gebruik te maken van de VROPSOM aangezien deze vragenlijst een betrouwbaar en valide instrument is voor het meten van de gemoedstoestand. De betrouwbaarheid en validiteit zijn gebleken bij onderzoeken bij studenten, bij psychiatrische patiënten en hun partners, bij de algemene bevolking en bij rouwende weduwen (Van Rooijen 1977; 1979; 1980; 1981; 1986; Van Rooijen & Arrindell, 1987). Met een Cronbachs alfa van .90 voor de dysforieschaal, een

Cronbachs alfa van .85 voor de euforieschaal en een Cronbachs alfa van .90 voor de totaalscore is de interne consistentie van dit instrument hoog (Van Rooijen & Arrindell, 1987). Ook beoordeelt de COTAN de betrouwbaarheid als goed en de begripsvaliditeit en criteriumvaliditeit als voldoende (Cotan, 1981). Verder is er gekozen om deze vragenlijst te gebruiken, aangezien deze snel en gemakkelijk te beantwoorden is door de participant.

Data analyse

Er is een logistische regressieanalyse uitgevoerd om te kijken of er een verband bestaat tussen de hechtingsdimensies en het wel of niet bezoeken van de laatste rustplaat. De twee hechtingsdimensies zijn in deze analyse meegenomen als onafhankelijke variabelen. Tevens is een interactieterm tussen deze twee variabelen in het model opgenomen.

Om te bepalen of er een verband bestaat tussen hechtingsstijl en de score op de VROPSOM is een multipele regressie analyse uitgevoerd. In het models zijn de twee hechtingsdimensies opgenomen als onafhankelijke variabelen. Om te bepalen of de verschillende, in het onderzoek gemeten, achtergrondvariabelen leiden tot significante verschillen op de score van de ECR-R en de totaalscore van de VROPSOM, en zodoende mogelijk ruis veroorzaken in bovenstaande analyses, zijn onafhankelijke t-toetsen, dan wel Pearson's chi-kwadraat toetsen uitgevoerd.

Resultaten

Bezoek laatste rustplaats

Van de 44 participanten zijn er 40 in de omstandigheid om de laatste rustplaats van hun overleden partner te bezoeken. De 4 deelnemers die niet in de omstandigheid waren om de laatste rustplaats te bezoeken, zijn niet meegenomen in de analyses. Van de 40 participanten die wel de mogelijkheid hebben om de laatste rustplaats te bezoeken doen 21 participanten (52.5 %) dit ook daadwerkelijk.

De sekseverdeling binnen de groep mensen die wel de laatste rustplaats bezoekt en de groep mensen die dit niet doet komt redelijk overeen; respectievelijk is 71.4 % en 73.7 % vrouw, $\chi^2(1) = .03, p = .87$.

Er is geen significant verschil in de gemiddelde tijd die men samen was met de partner tussen de twee groepen ($t = -.00, df = 38, p = 1.00$). De mensen die wel naar de laatste rustplaats gaan zijn gemiddeld 45.10 jaar bij hun partner ($SD = 11.66$), voor de groep die niet gaat is dit 45.11 jaar ($SD = 12.83$).

Wat opvalt is het verschil in religie. Van de participanten in de groep die wel de laatste rustplaats bezoekt hangt 85.7 % een religie aan, tegen 57.9 % in de groep mensen die niet gaan, $\chi^2(1) = 3.87, p < .05$.

Wat betreft het geloof in leven na de dood zijn er geen significante verschillen waar te nemen, $\chi^2(1) = 1.77, p = .18$. Zo zegt 52.4 % van de respondenten die wel de laatste rustplaats bezoeken dat ze geloven in een leven na de dood, terwijl dit percentage voor mensen in de andere groep 31.6 % is.

Het opleidingsniveau komt overeen tussen de groepen, $t = -.26, df = 38, p = .80$.

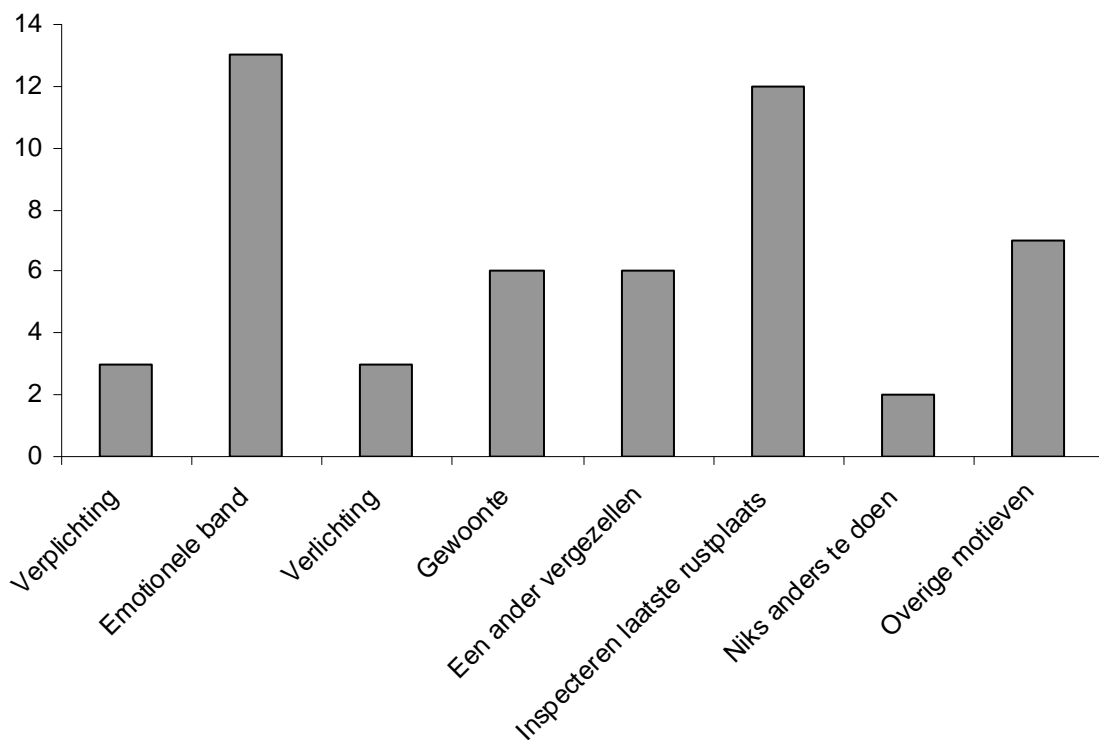
76.2 % van de mensen die de laatste rustplaats bezoeken heeft maximaal beroepsonderwijs gevolgd. Voor de groep die de laatste rustplaats niet bezoekt is dit 52.7 %.

Verder zijn de groepen gelijk met betrekking tot de tijd die verstreken is sinds de partner is overleden, $t = 1.25, df = 38, p = .22$. Voor de groep die wel de laatste rustplaats bezoekt is het gemiddeld 11.28 jaar ($SD = 10.09$) geleden, gemiddeld is het 7.88 jaar ($SD = 6.52$) geleden dat de partner van de groep mensen die niet naar de laatste rustplaats gaat overleden is.

Motieven voor het bezoek

De beschrijvende gegevens met betrekking tot de motieven die men kan hebben voor het bezoeken van de laatste rustplaats tonen aan dat vooral het in stand houden van de emotionele band het en het inspecteren van de laatste rustplaats worden genoemd als redenen om de laatste rustplaats te bezoeken (zie ook Grafiek 1).

Aantal
respondenten

Grafiek 1: Frequentieverdeling van het aantal respondenten per motief voor het bezoeken van de laatste rustplaats.

In Tabel 1 zijn de sekseverschillen in de motieven voor het bezoeken van de laatste rustplaats weergegeven. Er lijkt een verschil te bestaan tussen ‘verplichting’ en ‘verlichting’. Voor beide motieven geldt dat dit voor mannen (33.3 %) meer speelt dan voor vrouwen (6.7 %). Deze sekseverschillen zijn echter niet significant, respectievelijk $t = -1.60$, $df = 19$, $p = .13$ en $t = -1.45$, $df = 19$, $p = .16$.

Er dient bij de interpretatie van deze resultaten rekening gehouden te worden met het feit dat slechts 6 mannen deze vragenlijst hebben ingevuld.

Tabel 1: Sekseverschillen in de motieven voor het bezoeken van de laatste rustplaats weergegeven in percentages waarvoor het motief geldt.

	Man (n = 6)	Vrouw (n = 15)
Verplichting	33.3	6.7
Emotionele band	66.7	60.0
Verlichting	33.3	6.7
Gewoonte	33.3	26.7
Een ander vergezellen	16.7	33.3
Inspecteren laatste rustplaats	50	60
Niks anders te doen	16.7	6.7
Overige motieven	33.3	38.5

Hechting als voorspeller van laatste rustplaatsbezoek

Hechtingsdimensies

Gemiddeld scoren de participanten 4.30 op de vermijdingsdimensie (SD = .63) en 2.42 op de angstdimensie (SD = .64).

Een online afname van de ECR-R onder 22.000 participanten (75,0 % vrouw) met een gemiddelde leeftijd van 24 (SD=10) laat een gemiddelde score van 2.93 op de vermijdingsdimensie zien (SD = 1.18) en een score van 3,64 op de angstdimensie (SD = 1.33) (Fraley, 2005). Deze resultaten verschillen met de in het huidige onderzoek gevonden resultaten. Zo ligt de gemiddelde score op de vermijdingsdimensie hoger en de score op de angstdimensie lager dan in het onderzoek van Fraley (2005).

Er moet hierbij rekening gehouden worden met de gemiddelde leeftijd van de huidige onderzoekspopulatie (M = 82.23, SD = 7.41). Er bestaat namelijk een tendens dat naarmate de gemiddelde leeftijd hoger wordt, de score op de vermijdingsdimensie toeneemt en de score op de angstdimensie afneemt (Fraley, 2005). Deze tendens lijkt in het huidige onderzoek, waarbij de gemiddelde leeftijd een stuk hoger ligt dan de gemiddelde leeftijd uit het onderzoek van Fraley (2005), ook voor te komen. De correlatie met leeftijd en de twee dimensies is echter niet significant (vermijding: $r = -.08$, $N = 44$, $p = .62$, angst: $r = -.04$, $N = 44$, $p = .82$).

Achtergrondvariabelen ECR-R

De twee schalen van de ECR-R zijn middels onafhankelijke t-toetsen gerelateerd aan verschillende achtergrondvariabelen. Hieruit komt naar voren dat geen van de achtergrondvariabelen significant van invloed zijn op deze twee dimensies: sekse (vermijding: $t = -.78$, $df = 38$, $p = .44$, angst: $t = .34$, $df = 38$, $p = .74$), religie (vermijding: $t = 1.37$, $df = 38$, $p = .50$, angst: $t = .64$, $df = 38$, $p = .64$), opleidingsniveau (vermijding: $t = -.67$, $df = 38$, $p = .51$, angst: $t = -.02$, $df = 38$, $p = .99$), het hebben van kinderen (vermijding: $t = -.16$, $df = 38$, $p = .11$, angst: $t = .56$, $df = 38$, $p = .56$) en geloof in leven na de dood (vermijding: $t = -.02$, $df = 38$, $p = .98$, angst: $t = .83$, $df = 38$, $p = .83$). Gezien het feit dat de achtergrondvariabelen geen invloed uitoefenen op de twee schalen van de ECR-R, worden ze niet meegenomen in verdere analyses.

Hechting en laatste rustplaatsbezoek

Om het verband te onderzoeken tussen de hechtingsdimensies en het wel of niet bezoeken van de laatste rustplaats is een logistische regressieanalyse uitgevoerd. Er werd verwacht dat een vermijgend hechtingspatroon samenhangt met het minder vaak bezoeken van de laatste rustplaats dan een veilig hechtingspatroon. Eveneens werd verwacht dat een angstig hechtingspatroon samenhangt met het vaker bezoeken van de laatste rustplaats. Verwacht werd tenslotte dat het laatste rustplaatsbezoek het minst frequent is wanneer er sprake is van een angstig-vermijgend hechtingspatroon. In het model zijn de angstdimensie en de vermijdingsdimensie als onafhankelijke variabelen opgenomen. Eveneens is er een interactie tussen deze twee variabelen meegenomen. Het model met de hechtingsdimensies als predictoren is als geheel statistisch significant, $\chi^2(3) = 9.06$, $p < .05$. Hieruit kan afgeleid worden dat het model inderdaad onderscheid maakt tussen participanten die wel en niet de laatste rustplaats bezoeken. Het model als geheel verklaart tussen 20,3 % (Cox & Snell R^2) en 27,1 % (Nagelkerke R^2) van de variantie in het bezoeken van de laatste rustplaats. 71,4 % van de groep personen die wel de laatste rustplaats bezochten is correct voorspeld, voor de groep mensen die de laatste rustplaats niet bezochten is dit percentage 52,6 %. Totaal gezien is 62,5 % van de voorspellingen accuraat.

Zoals weergegeven in Tabel 2, zijn geen van de predictoren afzonderlijk significante voorspellers voor het wel of niet bezoeken van de laatste rustplaats. Wel is er voor de

angstdimensie en de interactieterm bijna sprake van een significante relatie. Wanneer dit gegeven wordt gezien in het licht van de suboptimale grootte van de onderzoeksgroep en het daarmee samenhangende gebrek aan power, kan worden gesteld dat er sterke aanwijzingen zijn voor een positieve relatie tussen het hebben van een angstige hechtingsstijl en het bezoeken van de laatste rustplaats ($p = .056$). Er zijn eveneens sterke aanwijzingen dat het hebben van een angstig-vermijdende hechtingsstijl juist negatief samenhangt met het bezoeken van de laatste rustplaats ($p = .059$).

Tabel 2: Het bezoeken van de laatste rustplaats voorspeld aan de hand van de angstdimensie, de vermijdingsdimensie en de interactie door middel van logistische regressieanalyse.

	B	S.E.	Wald	df	p	Odds Ratio	95.0% betrouwbaarheidsinterval van de Odds Ratio	
							Ondergrens	Bovengrens
Angstdimensie	4.416	2.312	3.648	1	.056	82.76	.89	7689.82
Vermijdingsdimensie	2.132	1.454	2.150	1	.143	8.43	.49	145.60
Angstdimensie *								
Vermijdingsdimensie	- 1.364	.723	3.560	1	.059	.26	.06	1.05
Constante	- 6.787	4.462	2.31	1	.13	886.63		

Hechting als voorspeller van de ervaren emoties bij het laatste rustplaatsbezoek

Achtergrondvariabelen en VROPSOM

De VROPSOM totaalscore is opgebouwd uit de som van de aanwezige negatieve emotie-items (dysforieschaal) en de afwezige positieve emotie-items (euforieschaal). Tijdens de afname van de VROPSOM bleek dat veel participanten moeite hadden met het positief beantwoorden van bepaalde items uit de euforielijst. Met name op items als “compleet” en “blij” werd zelden bevestigend geantwoord. Mogelijk speelt het proces van sociale wenselijkheid hierbij een rol. Op grond van bovenstaande observatie is besloten om naast de VROPSOM totaalscore ook te kijken naar de eventuele invloed van de achtergrondvariabelen op enkel de dysforie-schaal. Uit de resultaten van de onafhankelijke t-toetsen komt naar voren dat geen van de

meegenomen achtergrondvariabelen significant van invloed zijn op de totaalscore van de VROPSOM en op de score van de dysforie-schaal van de VROPSOM: sekse (totaalscore: $t = -.64$, $df = 19$, $p = .53$, dysforie: $t = -1.56$, $df = 19$, $p = .13$), religie (totaalscore: $t = 1.82$, $df = 19$, $p = .857$, dysforie: $t = -.29$, $df = 19$, $p = .77$), het hebben van kinderen (totaalscore: $t = .18$, $df = 19$, $p = .86$, dysforie: $t = -.09$, $df = 19$, $p = .93$) en geloof in leven na de dood (totaalscore: $t = .93$, $df = 19$, $p = .37$, dysforie: $t = .06$, $df = 19$, $p = .96$). Naar aanleiding van bovenstaand gevonden resultaten worden de achtergrondvariabelen niet mee genomen in verdere analyses.

Hechting en VROPSOM-totaalscore

Om te onderzoeken of er een verband bestaat tussen hechtingsstijl en de emoties die men al dan niet ervaart bij het bezoeken van de laatste rustplaats, is er een multipele regressieanalyse uitgevoerd. Er werd een negatieve relatie verwacht tussen een vermijgend hechtingspatroon en de VROPSOM-totaalscore. Voor het angstige hechtingspatroon werd juist een positieve relatie met deze totaalscore verwacht. Verder werd er verwacht dat de interactie van beide hechtingsdimensies de sterkste positieve relatie vertoont met de VROPSOM-totaalscore.

Voordat er een multipele regressie-analyse kan worden uitgevoerd, moet er eerst gekeken worden of er wordt voldaan aan de assumpties voor deze statistische test. Allereerst moet gekeken worden of de totaalscores op de VROPSOM normaal verdeeld zijn. De waarden van de skewness en de kurtosis gedeeld door de bijbehorende standaardfouten zijn respectievelijk 0.84 en -0.83 en liggen daarmee tussen de -1.96 en de 1.96. Hieruit kan worden afgeleid dat er sprake is van een normale verdeling. In het model zijn de angstdimensie en de vermijdingsdimensie als onafhankelijke variabelen opgenomen. Eveneens is er een interactie tussen deze twee variabelen meegenomen. De ANOVA die is uitgevoerd om de nul-hypothese te testen dat de multipele R in de populatie 0 is heeft een niet significant resultaat $F(3, 17) = 3.36$, $p = .97$. Hieruit kan worden geconcludeerd dat het model als geheel geen significante voorspeller is.

Hechting en VROPSOM dysforieschaal

Zoals reeds boven is vermeld hadden veel participanten moeite met het beantwoorden van de positieve items van de VROPSOM. Daarom is besloten om tevens een multipele regressieanalyse uit te voeren met enkel de dysforie-items van de

VROPSOM. Zo kan onderzocht worden of de non-significantie van het bovenstaande multi-pele regressiemodel wellicht verklaard kan worden door de moeite die de participanten ervoeren bij de items van de euforie-schaal van de VROPSOM . De waarden van de skewness en de kurtosis gedeeld door de bijbehorende standaardfouten zijn respectievelijk 1.32 en -1.03 en liggen daarmee tussen de -1.96 en de 1.96. Hieruit kan worden afgeleid dat de dysforieschaal normaal verdeeld is. In het model zijn wederom de angstdimensie en de vermijdingsdimensie als onafhankelijke variabelen opgenomen. Eveneens is er een interactie tussen deze twee variabelen meegenomen. Uit de ANOVA blijkt dat ook dit model als geheel geen significante voorspeller is: $F(3, 17) = 23.98, p = .60$. Hieruit blijkt dat de non-significantie van het eerdere model niet te wijten lijkt aan moeite met het beantwoorden van de euforie-items.

Discussie

Het huidige onderzoek had tot doel meer kennis te vergaren over het bezoeken van de laatste rustplaats van de overleden partner gezien in het licht van hechtingstheorie. Specifiek werd onderzocht of het hechtingspatroon aan de overleden partner na de dood van een partner blijft voortbestaan in eenzelfde vorm van symbolische hechting. Hierbij werd gekeken naar de motieven voor en de frequentie van het bezoeken van de laatste rustplaats en de persoonlijke emoties die men hierbij ervaart.

Motieven

Een eerste explorerende studie naar motieven voor het bezoeken van de laatste rustplaats door Bachelor (2004) toont aan dat sprake is van een breed palet aan beweegredenen. De meest voorkomende redenen die naar voren komen uit het onderzoek van Bachelor (2004) zijn verplichting, het in stand houden van de emotionele band en het zoeken van verlichting van rouw. Uit het huidige onderzoek komt naar voren dat het in stand houden van de emotionele band met de overledene en het inspecteren van de laatste rustplaats als meest voorkomende motieven worden genoemd. Het in stand houden van de emotionele band kan zich uiten in praten tegen de overledene, het verzorgen van de laatste rustplaats en het achterlaten van brieven en cadeautjes en dergelijke. Het inspecteren van de laatste rustplaats houdt in dat men controleert of de laatste rustplaats nog netjes en in orde is.

Frequentie van het laatste rustplaatsbezoek

Uit onderzoek is gebleken dat de hechtingsstijl die men heeft met betrekking tot de partner in grote mate bepaalt hoe men op het verlies van de partner reageert (Field, Nichols, Horowitz, & Holen, 1999; Stroebe, 2002; Vanderwerker, Jacobs, Parkes & Pigerson, 2006; Waskowic, & Chartier, 2003; Wayment, & Vierthaler, 2002; Wijngaard-de Meij, Stroebe, Schut, Stroebe, Bout, van den, Heijden, van der, & Dijkstra, 2007). Verwacht werd op basis hiervan dat het hebben van een vermijdende hechtingsstijl zou resulteren in het minder frequent bezoeken van de laatste rustplaats van de overleden partner en dat een angstige hechtingsstijl juist zou resulteren in het vaker bezoeken van de laatste rustplaats van de overleden partner. Tevens werd verwacht dat het hebben van een angstig-vermijdende hechtingsstijl zou resulteren in het minst frequent bezoeken van de laatste rustplaats van de partner.

Het onderzoek is er niet in geslaagd de positieve relatie aan te tonen tussen het hebben van een angstige hechtingsstijl en het bezoeken van de laatste rustplaats van de overleden partner. Hoewel er dus geen relatie is aangetoond, is er echter wel sprake van een marginaal significant resultaat. Wanneer men dit resultaat beziet in het licht van de suboptimale grootte van de onderzoeksgroep en het daarmee samenhangende gebrek aan power, kan er wel gesproken worden van waarschijnlijk een betekenisvolle relatie tussen het hebben van een angstige hechtingsstijl en laatste rustplaatsbezoek. Op basis van het gevonden resultaat kan geen uitsluitel worden gegeven met betrekking tot deze hypothese.

Ook voor de interactie tussen de angst- en de vermijdingsdimensie en het bezoeken van de laatste rustplaats kon geen relatie aangetoond worden. Maar met in achtname van de reeds genoemde beperkingen van het onderzoek, kan ook hier met enige voorzichtigheid gesproken worden van een marginaal negatief verband tussen het bezoeken van de laatste rustplaats en de angstig-vermijdende hechtingsdimensie. Er zijn derhalve aanwijzingen dat mensen met een angstig-vermijdende hechtingsstijl het minst vaak de laatste rustplaats van de overleden partner bezoeken.

Er kon geen negatieve relatie worden aangetoond tussen het hebben van een vermijdende hechtingsstijl en het bezoeken van de laatste rustplaats van de overleden partner. Voor de hypothese hieromtrent wordt derhalve geen ondersteuning gevonden in de data. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat het vermijden niet gezocht moet worden in het daadwerkelijk niet bezoeken van de laatste rustplaats, maar eerder in een emotionele vorm van vermijding. Mensen met een vermijding hechtingspatroon blijven emotioneel op afstand (Mikulincer, Dolev & Shaver, 2004; Wijngaard-de Meij, Stroebe, Schut, Stroebe, Van der Heijden & Dijkstra, 2007) en beperken de aandacht voor mogelijke bedreigende informatie met betrekking tot de hechtingsrelatie (Gillath & Edelstein, 2008). Hierbij kan emotieregulatie mogelijk een rol spelen. Emotieregulatie houdt in dat men emoties desgewenst versterkt of juist afzwakt, afhankelijk van iemands doelen (Gross & Thompson, 2007). Uit onderzoek blijkt ook dat mensen dit principe daadwerkelijk (kunnen) toepassen (Richards & Gross, 2000). Een verklaring voor het feit dat men ondanks dit emotionele vermijden van negatieve informatie met betrekking tot de hechtingsrelatie toch de laatste rustplaats bezoekt, kan gevonden worden in de functie die het reguleren van deze hechtingsgerelateerde negatieve emoties, gedurende het leven van de partner, heeft vervuld. Het beperken van deze negatieve emoties had namelijk een relatie-

instandhoudende functie, zodat vermijdende individuen ondanks hun vermijdende hechtingsstijl toch een relatie konden behouden (Gillath & Edelstein, 2008). Ook na het overlijden van de partner kan deze wijze van emotieregulatie in de symbolische hechtingsrelatie voortgezet worden, wat kan resulteren in het bezoeken van de laatste rustplaats zonder dat de vermijding doorbroken wordt. Verder onderzoek hiernaar is nodig, aangezien hier momenteel, gezien de huidige stand van de wetenschap met betrekking tot symbolische hechting, geen uitsluitsel over gegeven kan worden.

Bovenstaande heeft implicaties voor de manier waarop gekeken kan worden naar de hechtingsstijl die een individu hanteert. Hoewel hechtingsstijl zeker wat zegt over de aard van de relatie met de hechtingsfiguur, kan er ook rekening gehouden worden met modererende processen, zoals emotieregulatie.

Een andere verklaring kan zijn dat vermijdende mensen de laatste rustplaats daadwerkelijk minder vaak bezoeken, maar dat het resultaat beïnvloed is door een sociaal wenselijk antwoordpatroon. Sociaal wenselijk antwoorden is gerelateerd aan het rapporteren van meer rouw (Wayment & Vierthaler, 2002). Er lijkt een tendens te bestaan dat het sociaal wenselijk is om aan te geven dat men het erg moeilijk heeft met het verlies (Wayment & Vierthaler, 2002). Het niet bezoeken van de laatste rustplaats strook hier niet mee.

Emoties met betrekking tot het bezoeken van de laatste rustplaats

Onderzoek toont aan dat de verschillen in hechtingspatroon van invloed zijn op de manier waarop men emoties ervaart en hoe men met emoties omgaat (Mikulincer, 2005; Mikulincer & Shaver, 2008). In het huidige onderzoek werd verwacht dat een vermijdende hechting aan de overleden partner zou resulteren in het ervaren van minder negatieve emoties bij bezoeken van de laatste rustplaats dan het hebben van een veilige hechting. Verder werd verwacht dat een angstige hechtingsstijl juist zou resulteren in meer ervaren negatieve emoties. Tenslotte werd verwacht dat een hoge score op beide dimensies zou resulteren in het ervaren van de meeste negatieve emoties.

Het huidige onderzoek is er niet in geslaagd om deze verwachte relaties aan te tonen. Het model als geheel had geen voorspellende waarde. Opvallend was dat participanten moeite hadden met het beantwoorden van vragen die betrekking hadden op positieve emoties. In sommige gevallen was er zelfs sprake van openlijke verongelijkheid. Men vond het absurd dat er gevraagd werd naar positieve emoties

bij het bezoeken van de laatste rustplaats. Een verklaring hiervoor kan zijn dat positieve emoties niet of nauwelijks een rol spelen. Een andere mogelijkheid is dat de heersende misconceptie over rouw dat er een uniforme, negatieve rouwreactie optreedt hieraan bijdraagt (Wortman & Silver, 2001).

Om de afwezigheid of de weerstand in rapporteren van positieve emoties te ondervangen zijn vervolgens enkel de vragen met betrekking tot negatieve emoties meegenomen in het model. Wederom had het model echter als geheel geen voorspellende waarde. Het onderzoek geeft derhalve geen blijk van een relatie tussen hechtingsstijl aan de overleden partner en de emoties die men al dan niet ervaart bij het bezoeken van de laatste rustplaats.

Een mogelijke verklaring hiervoor kan gevonden worden in het feit dat men, wanneer men de laatste rustplaats van de partner bezoekt, geconfronteerd wordt met de eigen sterfelijkheid (Gailliot, Stillman, Schmeichel, Maner & Plant, 2008). Deze confrontatie activeert zelfdefensieve mechanismen. Mensen zijn geneigd om onmiddellijk na confrontatie met de dood gedachten aan de dood middels mentale onderdrukking buiten het bewustzijn te houden (Mikulincer & Florian, 2000). Het is dus denkbaar dat de emoties die men normaliter binnen de hechtingsrelatie zou ervaren, tijdens het bezoeken van de laatste rustplaats onderdrukt worden. Deze emotionele vervlakking kan een verklaring zijn voor het feit dat er geen relatie gevonden is tussen hechtingsstijl aan de overleden partner en emoties bij het bezoeken van de laatste rustplaats.

Hoewel er weliswaar sprake is van een relatie tussen hechtingsstijl en emoties (Mikulincer, 2005; Mikulincer & Shaver, 2008) lijkt uit voorgaande te kunnen worden afgeleid dat indien men geconfronteerd wordt met de eigen sterfelijkheid emoties afgevlakt en onderdrukt worden.

Bij het voorgaande dient rekening gehouden te worden met het feit dat het gaat om cross sectioneel onderzoek met slechts een kleine onderzoekspopulatie. Deze groep is bovendien niet homogeen. Wat inhoudt dat de participanten verschillen op bepaalde variabelen, zoals de tijd die is verstreken sinds de partner is overleden en de tijd dat men samen was met de partner.

Algeheel stellend lijkt er een relatie te zijn tussen hechting en laatste rustplaatsbezoek. De mogelijke relatie tussen hechting en emoties kon niet worden aangetoond. Verder onderzoek is nodig om te na te gaan of romantische hechting na het overlijden van de partner daadwerkelijk blijft voortbestaan in een vorm van symbolische hechting.

Referentielijst

- Bachelor, P. (2004). *Sorrow and solace. The social world of the cemetery*. New York: Baywood Publishing Company, Inc..
- Bartholomew, K. (1990). Avoidance of intimacy: An attachment perspective. *Journal of Social and Personal Relationships*, 7, 147-178.
- Bartholomew, K. & Horowitz, L.M. (1991). Attachment styles among young adults: A test of a four-category model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61, 226-244.
- Costello, J. & Kendrick, K. (2000). Grief and older people, the making or breaking of emotional bonds following partner loss in later life. *Journal of Advanced Nursing*, 32, 1374-1382.
- Feeney, J.A. (1999). Adult romantic attachment and couple relationships. In J. Cassidy & P.R. Shaver (Eds.). *Handbook of attachment. Theory, research, and clinical applications* (pp. 335-377). New York: Guilford.
- Field, N.P., Nichols, C., Holen, A. & Horowitz, M.J. (1999). The relation of continuing attachment to adjustment in conjugal bereavement. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 67, 212-218.
- Fraley, R. C. (2005, 10 december). *Information on the experiences in close relationships-revised (ECR-R) adult attachment questionnaire*. Gevonden op 20 maart 2009, op <http://www.psych.uiuc.edu/~rcfraley/measures/ecrr.htm>
- Fraley, R.C. & Bonanno, G.A. (2004). Attachment and loss: A test of three competing models on the association between attachment-related avoidance and adaptation to bereavement. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 30, 878-890.
- Fraley, R.C. & Shaver, P.R. (1999). Loss and bereavement: Attachment theory and recent controversies concerning “grief work” and the nature of detachment. In J. Cassidy & P.R. Shaver (Eds.). *Handbook of attachment. Theory, research, and clinical applications* (pp. 735-760). New York: Guilford.
- Fraley, R.C. & Shaver, P. R. (2000). Adult romantic attachment: Theoretical developments, emerging controversies, and unanswered questions. *Review of General Psychology*, 4, 132-154.
- Fraley, R.C., Waller, N.G. & Brennan, K.A. (2000). An item response theory analysis

- of self-report measures of adult attachment. *Journal of Personality and Social Psychology*, 78, 350-365.
- Gailliot, M.T., Stillman, T.F., Schmeichel, B.J., Maner, J.K. & Plant, E.A. (2008). Mortality salience increases adherence to salient norms and values. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 34, 993-1003.
- Gillath, O. & Edelstein, R. (2008) Avoiding interference: Adult attachment and emotional processing biases. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 34, 171-181.
- Gross, J. J., & Thompson, R. A. (2007). Emotion regulation: Conceptual foundations. In J. J. Gross (Ed.), *Handbook of emotion regulation* (pp. 3–24). New York: Guilford.
- Hazan, C. & Shaver, P.R. (1987). Romantic love conceptualizes an attachment process. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, 511-524.
- Horowitz, M., Milbrath, C. & Bonanno, G.A. (1998). Predictors of complicated grief. *Journal of Personal and Interpersonal Loss*, 3, 257-269.
- Lindstrøm, T. C. (2002). “It ain’t necessarily so” . . . Challenging mainstream thinking about bereavement. *Family & Community Health*, 25, 11-21.
- Lubin, B. (1965). Adjective checklist for measurement of depression. *Archives of General Psychiatry*, 12, 57-62.
- Mikulincer, M. (2008). An attachment perspective on disordered grief reactions and the process of grief resolution. *Grief Matters*, 23, 34-37.
- Mikulincer, M., Dolev, T. & Shaver, P.R. (2004). Attachment-related strategies during thought suppression: Ironic rebounds and vulnerable self-representations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 87, 940-956.
- Mikulincer, M. & Florian, V. (2000). Exploring individual differences in reactions to mortality salience: Does attachment style regulate terror management mechanisms? *Journal of Personality and Social Psychology*, 79, 260-273.
- Mikulincer, M., Florian, V., Cowan, P.A. & Cowan, C.P. (2002). Attachment security in couple relationships: A systemic model and its implications for family dynamics. *Family Process*, 41, 405-434.
- Mikulincer, M. & Shaver, P.R. (2008). An attachment perspective on bereavement. In M.S. Stroebe, R.O. Hansson, H. Schut & W. Stroebe (Eds.). *Handbook of bereavement research and practice: Advances in theory and intervention* (pp. 87-112). Washington, DC: American Psychological Association.

- Ott, C.H., Lueger, R.J., Kelber, S.T. & Prigerson, H.G. (2007). Common, resilient, and chronic grief with defining characteristics. *Journal of Nervous and Mental Disease, 195*, 332-341.
- Parkes, C.M. (2001). A historical overview of the scientific study of bereavement. In Stroebe, M., Hansson, R.O., Stroebe, W. & Schut, H. (Eds.). *Handbook of bereavement research: Consequences, coping and care* (pp 25-45). Washington: American Psychological Association.
- Rooijen, L. van (1977). *Enige gegevens van de VROPSOM-lijsten voor de bepaling van depressieve gevoelens* (Onderzoeksmorandum RM-PS 77-01). Amsterdam: Vrije Universiteit, Vakgroep Sociale Psychologie.
- Richards, J. M., & Gross, J. J. (2000). Emotion regulation and memory: The cognitive costs of keeping one's cool. *Journal of Personality and Social Psychology, 79*, 410-424.
- Rooijen, L. van (1979). Widows' bereavement: Stress and depression after 1.5 years. In I.G. Sarason & C.D. Spielberger (Eds.), *Stress and anxiety, 6*, 24-37 Washington DC: Hemisphere.
- Rooijen, L. van (1980). *Depressiegevoelens van sociale oorsprong*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Rooijen, L. van (1981). Problem drinking among students in a Dutch university. *Gezondheid en Samenleving, 2*, 65-77.
- Rooijen, L. van (1986). Depressiegevoelens bij de gewone bevolking. *Gezondheid & Samenleving, 7*, 115-124.
- Rooijen, L. van & Arrindell, W.A. (1987). Depressiegevoelens bij psychiatrische patiënten en hun partners: Validiteit van de VROPSOM-lijsten. *Gedrag & Gezondheid, 15*, 65-73.
- Sable, P. (1991). Attachment, loss of spouse, and grief in elderly adults. *Journal of Death and Dying, 23*, 129-142.
- Shaver, P.R. & Mikulincer, M. (2005). Attachment theory and research: Resurrection of the psychodynamic approach to personality. *Journal of Research in Personality, 39*, 22-45.
- Sibley, C.G. & Liu, J.H. (2004). Short-term temporal stability and factor structure of the revised experiences in close relationships (ECR-R) measure of adult attachment. *Personality and Individual Differences, 36*, 969-975.
- Simpson, J.A. (1990). Influence of attachment styles on romantic relationships.

- Journal of Personality and Social Psychology*, 59, 971-980.
- Sternberg, R.J. (1986). "A triangular theory of love". *Psychological Review* 93, 119–135.
- Stroebe, M.S. (2002). Paving the way: From early attachment theory to contemporary bereavement research. *Mortality*, 7, 127-138.
- Stroebe, W., Schut, H. & Stroebe, M. S. (2005). Grief work, disclosure and counseling: Do they help the bereaved? *Clinical Psychology Review*, 25, 395-414.
- Vanderwerker, L.C., Jacobs, S.C., Parkes, C.M. & Prigerson, H.G. (2006). An exploration of associations between separation anxiety in childhood and complicated grief in later life. *Journal of Nervous and Mental Disease*, 194, 121-123.
- Waskowic, T.D. & Chartier, B.M. (2003). Attachment and the experience of grief following the loss of a spouse. *Journal of Death and Dying*, 47, 77-91.
- Wayment, H.A. & Vierthaler, J. (2002). Attachment style and bereavement reactions. *Journal of Loss & Trauma*, 7, 129-149.
- Wijngaards-de Meij, L., Stroebe, M., Schut, H., Stroebe, W., Bout, van den J., Heijden, van der P.G.M. & Dijkstra, I. (2007). Patterns of attachment and parents' adjustment to the death of their child. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 33, 537-548.
- Wortman, C.B. & Silver, R.C. (2001). The myths of coping with loss revisited. In M.S. Stroebe, R.O. Hansson, W. Stroebe & H. Schut (Eds.). *Handbook of bereavement research: Consequences, coping and care* (pp 405-430). Washington: American Psychological Association.